

„Csődület támadt, a tömeg szidalmazta, majd letépte róluk a ruhát..”¹

Morális pánikot váltott-e ki a nők nadrágviselete a századfordulón?

Husztai-Szlama Gabriella Zsófia
Budapesti Corvinus Egyetem

Az elmúlt években újra az érdeklődés középpontjába került a morális pánik kérdése, elsősorban olyan aktuálpolitikát, társadalmat, gazdaságot és kultúrát érintő témák miatt, mint a migráció, a mesterséges intelligencia, az orosz–ukrán háború és az izraeli–palesztin konfliktus. A fogalmat először 1971-ben használta Jock Young, az elméleti keret kidolgozása pedig Stanley Cohen nevéhez fűződik. A morális pánikot vizsgáló kutatók többsége kortárs változásokat elemzett a fogalom segítségével, azonban felmerült olyan történeti témák vizsgálatának lehetősége is, mint a boszorkányüldözés vagy a 19. század derekán Londonban gyakorivá vált rablások problémája. E tanulmány a morális pánik történeti kiterjesztésének gondolatmenetébe illeszkedve vizsgálja a női nadrágviselet által kiváltott morális pánikot a hazai sajtóban 1896 és 1914 között.

Kulcsszavak: divat, morális pánik, női nadrágviselet, öltözködés, századforduló

**“There was a stampede,
the crowd shouted abuse and
then ripped their clothes off..”**

**Did women’s trousers cause
a moral panic at the turn of the century?**

In recent years, the concept of moral panics has been in the spotlight of interest again, mainly because of issues linked with current politics, society, the economy, and culture such as migration, artificial intelligence, the Russian-Ukrainian war, and the Israeli-Palestinian conflict. The term was first used in 1971 by Jock Young, and the theoretical framework was developed by Stanley Cohen. Most researchers used the concept to analyse contemporary changes, but it has also been used to study historical themes such as witch hunting and the widespread garottings in London in the mid-19th century. In the context of the historical extension of this term, the paper will look into the moral panic caused by women’s trousers in the Hungarian press between 1896 and 1914.

Key words: dressing, fashion, moral panic, turn of the century, women wearing trousers

1 A szoknyanadrág. *Budapesti Hírlap*, 1911. II. 23. 8. o.

Bevezetés: a női nadrágviselet elterjedése Magyarországon

Magyarországon a 19. század második felében bekövetkező politikai, gazdasági és kulturális változások – a kiegyezést követő jogalkotás mérföldkövei,² a fejlődő világkereskedelem és az ebbe való bekapcsolódás, a modern kor infrastruktúrája, amely a szállítmányozásra és így a sajtóra is hatást gyakorolt, a mezőgazdaság és az ipar modernizációja,³ az állam iparfejlesztési politikája,⁴ az egészségügy és az orvostudomány fejlődése – következtében emelkedett az életszínvonal (Kaposi 2002). E változások együttjártak a társadalomszerkezet lassú, de folyamatos átalakulásával. A polgárosodásban fontos szerepet játszott az urbanizáció: a városi lakosság növekedése jóval nagyobb volt, mint a falusi populációé. A városokba tömörülés átalakította az egyének társas kapcsolatait, a lakhatási és a szórakozási lehetőségeket. Az úri-nemesi kávéfogyasztás elterjedése miatt megjelentek és elterjedtek a kávéházak, és az édességek divatba jöttével számos cukrászda nyílt, amelyet elsősorban nők látogattak. Virágzott az egyesületi élet: gazdasági, politikai, szakmai, művelődési, társasági, közhasznú, segélyező és szabadidős egyletek alakultak. Az oktatás korszerűsítésének következtében csökkent az analfabetizmus, elterjedt a könyvkultúra, az újságírás és -olvasás dinamikus növekedésnek indult. Prosperált az idegenforgalom, divatba jött a tengeri és a balatoni üdülés és fürdőzés. Új szórakozási lehetőségként jelent meg a sport, előtérbe került a testkultúra. A korábbi nemesi-katonai hagyományok helyett a testmozgás célja az egészség megőrzése, a verseny és a nyilvános szereplés lett (Kósa 2006).

Ezek a változások a társadalmi nemi identitásra is hatást gyakoroltak. A 19. század második felében az egyenjogúság kérdése, valamint a nők és a férfiak közötti hatalmi viszonyok megváltoztatása állt az amerikai és az európai feminista gondolatok középpontjában. A nők közéleti szereplésének kívánalma nem feltétlenül nőjogi narratívaként jelent meg, hanem sokkal inkább egy demokratizáló harc elemeként, amelynek során a nők kiléphetek a korábban zárt (társadalmi) terekből.

A 19. század utolsó harmadában a nők helyzete megváltozott. A választójogi küzdelem, a növekvő számú egyesületek, a munkavégzési és a tanulási lehetőségek bővülése és a szórakozási és a sportolási lehetőségek egyaránt ezt a változást jelzik. A korábbi, meggyökeresedett patriarchális társadalmi norma- és intézményrendszerből való kitörési szándék ugyanakkor heves társadalmi reakciót, ellenállást váltott ki.

A nőkről szóló diskurzusok áthatották a 19. század második és a 20. század első felét: élénk vita bontakozott ki a társadalomban és a családban betöltött szerepekről és a női testről. Az egymásnak feszülő értékek egyik csomópontja a nők öltözködése, illetve annak változása volt. Az egészséges test eszméjének szellemében megkérdőjeleződött a nehéz ruházat és a szoros fűzés, terjedtek a reformruházattal kapcsolatos elképzelések – igaz, eleinte kevés sikerrel. Az újító gondolat részét képezte a női nadrágviselet lehetősége is.

A női nadrágviselet megjelenése és elterjedése a női öltözködés történetének izgalmas fejezete, amellyel eddig kevés kutatás foglalkozott. A legtöbb átfogó mű és monográfia rövid említést, fejezetet szentel a témának, és a nadrágviseletet a leggyakrabban a kerékpározással köti össze (Broby-Johansen 1969, Cunnington 1976, Ék 1994). Ezen a területen a legátfogóbb és legteljesebb kutatás Christine Bard (2010) nevéhez fűződik, aki elsősorban a 19. és a 20. század fordulójára összpontosítva vizsgálta a női nadrágviseletet Franciaországban. A politológus elemzése során sajtóanyagokra (napilapokra), képi forrásokra (képeslapokra és plakátokra), valamint egodokumentumokra (magánlevelezésekre és naplókra) támaszkodott. Ezek a forrásanyagok széles körű betekintés nyújtanak a ruhadarabot övező diskurzusokba, olyan témákba, mint a nők sportolásának vagy munkavállalásának kérdése. Bard kiemeli, hogy a női nadrágviselet elutasítottsága nem egy-egy társadalmi

2 Például az egészségügyi (1876), a népiskolai (1868) és a középiskolai (1883), a vallásügyi (1867–1868) és az emancipációs (1894–1895) törvények.

3 Elsősorban a malom- és a cukoripar.

4 Ennek keretében az állam felvállalta a mesterséges eszközök segítségét igénybe vevő iparfejlesztést és az ágazati korrekció befolyásolását. Az ipartámogatási beavatkozásra a könnyűipari ágazatok (a textilipar, a bőrpar, a ruházati ipar) fejlődésének előmozdítása miatt volt szükség, amelyek a birodalmi munkamegosztás során hátrányt szenvedtek el. A gazdasági önállóság elérése érdekében a kormányzat 1907-ben tízéves iparfejlesztési programot indított el.

csoportot vagy réteget érintett: egyaránt megszólalták a mezőgazdaságban és az iparban dolgozókat (a pásztornöket és az asztalosokat) és az értelmiségi nőket (például a tanítónőket).

Ebben a tanulmányban előbb ismertetem a kutatás célját és módszerét, majd bemutatom a morális pánik alapját jelentő – tulajdonképpen a nőket érintő – társadalmi változásokat. Ezután a női nadrágviselet hazai megjelenését vizsgálom. Arra a kérdésre keresek választ, hogy morális pánikot váltott-e ki a magyar sajtóban a női nadrágviselet, és hogy miként igyekeztek az általam vizsgált lapok félelmet kelteni az olvasókban a női öltözködés megváltozásával és így a nadrággal mint ruhadarabbal kapcsolatban.

A kutatás módszere

Christine Bard (2010) az általa vizsgált források ismeretében úgy érvel, hogy azok félelemről árulkodnak: az öltözködésükben újító nők szorongtak környezetük rosszallásától. Felmerül a kérdés: a külföldihez hasonlóan vajon a magyar sajtó is elutasító volt-e a nők nadrágviselésével szemben? Deviánsnak tekintették a nadrágot viselő nőket? Megfélemlítették őket? Vajon a magyar nők nadrágviselése pánikot idézett elő a korabeli nyilvánosságban?

A fenti kérdésekre a morális pánik jelenségének vizsgálatával keresek választ. A morális pánik elmélete a devianciakutatások része, kiindulópontja a címkézésemélet.⁵ A pánik kialakulásában meghatározó szerepet játszik a média, mivel az képes befolyásolni a közhangulatot. Kutatásom során éppen ezért a sajtó irányából közelítem meg a női nadrágviselet kérdését, és kvantitatív számításokra épülő elemzést mutatok be. A női nadrágviselet nyomán kialakult morális pánik elemzése hozzájárul a 19. századi nő- és társadalomtörténet alaposabb megértéséhez, bővíti az öltözködéstörténettel kapcsolatos ismereteinket.

Ebben a tanulmányban a Budapesti Hírlap, a Pesti Hírlap és a Pesti Napló 1896 és 1914 közötti 405 cikkét dolgoztam fel. A forrás kiválasztása mögött a sajtótermékek kiadása, terjesztése és elérhetősége áll.⁶ A kérdéses időintervallumban mindhárom lap folyamatosan megjelent.⁷ A kutatás célja azoknak a cikkeknek az elemzése, amelyek a lehető legtöbb olvasóhoz jutottak el. Az általam kiválasztott lapok a napilapok között a legmagasabb példányszámban kiadott, naponta forgalmazott és országos terjesztésű orgánumok voltak. Mindhárom folyóirat a korszakban üzleti modellként funkcionáló lapkiadók egyikéhez tartozott, és különböző politikai eszméket képviselt.

A Budapesti Hírlap 1881-es elindítása Rákosi Jenő nevéhez fűződik, aki a század végére egyre nagyobb vagyont tudhatott a magáénak. Befolyásosságát jól jelzi, hogy 1893-ban elsőként építettett úgynevezett újságírópalotát, amely a lapkiadás központjaként működött. A lap alapvetően konzervatív eszmeiségű, mottója a „magyarosan, magyarul, magyarul” volt. A Budapesti Hírlap indulása előtt három évvel, 1878-ban alapította Légrády Károly a Pesti Hírlapot. Az orgánum a pesti liberális nagypolgárság kedvelt és színvonalas napilapja volt, a cikkeket ismert írók, publicisták jegyezték. A Pesti Napló, amely Vészi József szerkesztősége alatt vált híressé, nemzeti liberális szemlélettel indult, majd az 1880-as években már független sajtóorgánumként működött (Buzinkay et al. 1994, Buzinkay 2008).

A vizsgált időintervallum meghatározásában a nőtörténeti és a divattörténeti korszakolás jelentett segítséget, amely egyaránt kiemeli az 1896 és 1914 közötti időszakot: míg az előbbi dátum a nők felsősoktatási lehetőségéhez és a szecesszió divatban való meggyökeresedéséhez köthető, az utóbbi a világháború kezdetét jelöli (Fábri 1999, 2006, Szapor 2007, Acsády 1999, F. Dózsa 2014).

A kiválasztott lapok megtalálhatóak az Arcanum adatbázisában. A gyűjtés közel 20 000 lapszám átnézésével történt meg. Az elemzett folyóiratok két feltételnek tesznek eleget. Tartalmazzák a nadrág kifejezést vagy annak

5 Másképpen *labeling*, stigmatizációs, interakciós vagy minősítési elméleteknek is szokás nevezni.

6 A kutatást megelőzően átnéztem a bulvárlapokat, a hetilapokat és a divatlapokat is, de ezek nem tartalmaztak olyan mennyiségű forrásanyagot a női nadrágviselet tekintetében, mint a politikai napilapok.

7 A következő lapszámok hiányoznak: a Pesti Hírlap esetében 1896 április és november, valamint 1897 áprilisa. A Pesti Napló esetében 1908 novembere és 1910 júniusa. Ezek az alacsony esetszám miatt nem torzítják a kutatást.

szinonimáját (pantalló, breeches, kétágú szoknya), és a szövegnek egyértelművé kell tennie, hogy a nadrágviselet nőhöz vagy nőkhöz kötődik. A szövegek feldolgozásához és elemzéséhez az NVivo kvalitatív elemzőszoftvert használtam. A programhoz szükséges klasszifikációs táblázat és néhány számítás Excelben készült. A szövegek külön dokumentumként kerültek fel, a klasszifikációs táblázat a szövegek nyers adatait tartalmazta (a kiadás dátuma, a lap és a szerző neve). A programban az alábbi funkciók használatára került sor: Text Search, Word Frequency, Matrix Coding Query, Group Queries és Crosstab. Az egyes kategóriák és az alkategóriákhoz létrehozott kódsorok csillaggal kiegészített szótördeléssel jöttek létre.⁸ A Cohen-i leltár (2000) elemei – a túlzás és torzítás, az előrejelzések és szimbolizáció, valamint a lázgörbe – különálló kategóriákként jelentek meg, amelyekhez saját kódsorok készültek.

A morális pánik elmélete

A morális pánik kifejezés a norma és a deviancia kérdésével kapcsolódik össze, így a fogalmi együttállás értelmezését előbb e kategóriák kifejtésével érdemes kezdeni. A társadalmi együttélés feltételei közé tartozik az egyéni és a kollektív viselkedést szabályozó rendszerek kialakulása, amelyek a társadalom minden tagjára vonatkoznak, és igazodási alapot nyújtanak. A normák olyan viselkedési minták, amelyek mögött értékek, értékrendszerek állnak. A norma alapját biztosító értéket az egyén érdekei és szükségletei szolgáltatják. A norma elengedhetetlen feltétele minden társadalmi fejlődésnek, annak ellenére is, hogy korlátozóként lép fel az egyének életében. Szükségessége a társadalmi szerepek betöltésének sikerességében, a státusban és a presztízsből áll. A norma emellett értelmezési keretet is biztosít, lehetővé téve az egyének számára a társas kapcsolatok kialakítását és az együttműködést. Kategorizálás szempontjából több csoportra osztható: szokásnormára (például illemszabályokra), erkölcsi normára (például vallási előírásokra) és jogi normára (törvényekre). Ezek különböznek egymástól az egységesség, a rögzítettség és a betartatás tekintetében (Rosta 2007).

A normák bizonyos történeti korokban és kultúrákban eltérhetnek egymástól. Minél összetettebb egy társadalom, annál kevésbé egyértelműek a normák és az azokat meghatározó értékek. Minden társadalom kognitív és normatív elemekből álló kultúrával rendelkezik, így a deviancia meghatározása az ettől való eltérésben kereshető. Az egyének normakövető motivációja a megszakásban és a szankcionálástól való félelemben gyökerezik (Andorka 2006, Rosta 2007, Kiss 2020).

A devianciával foglalkozó elméletek felölelik a természet-, a társadalom- és a bölcsészettudományokat, és bár szerteágazók, mégis rendelkeznek néhány közös jellemzővel. Ezek közé sorolható az adott korszak, a kultúrkör és a társadalmi berendezkedés kontextusának kiemelése, a különböző csoportosítási lehetőségek, a mikro- vagy a makroszint (a deviancia vizsgálata az egész társadalom vagy az egyén szempontjából) és a tudományterületi megközelítés. Ez utóbbiba tartoznak a biológiai, a pszichológiai és a szociológiai magyarázó elméletek. A morális pánik kérdésköre ez utóbbiakhoz köthető, így ez az írás a szociológiai elméletekre épül (Rosta 2007). A szociológiai modellek alapvetően a társadalmi tényezőkből indulnak ki, mögöttes indokként a környezeti tényezőket vagy a társadalmi jelenségeket jelölik meg. A különböző szociológiai modellek egymásra épülnek és egymásból táplálkoznak, így kategorizálásuk rendkívül nehéz és összetett feladat, ami jelen tanulmány kereteit szétfeszítené.⁹

A deviancia és a norma nehezen meghatározható fogalmak, amelyekkel kapcsolatban öt jellemző ismérvet lehet elkülöníteni. Ezek közé tartozik a közösségben elvárt normától való elhajlás, a deviáns egyén ön- és/vagy közveszélyessége, a deviáns egyénnel szembeni negatív társadalmi megítélés, az intézményes reakció

⁸ A kulcsszavak összeállításához egyfelől a divat- és a nőtörténeti szakirodalom, másfelől a korpuszban található szövegek jelentettek segítséget. Az összeállítás során figyeltem az adott szó összes lehetséges variációjának detektálására, így a magyar ékezetes betűk miatt a szótőnél megvágvva, csillag jellel kiegészítve kerültek be a keresési mezőbe a szavak.

⁹ Rosta Andrea (2007) az alábbiak szerint osztályozza a deviancia szociológiai elméleteit: anómiaelmélet, feszültségelmélet, chicagói iskola, differenciális asszociáció elmélete, kulturális konfliktus elmélete, szubkultúra-elméletek, stigmatizációs (címkézési, minősítési, labeling) elmélet, társadalmikontroll-elméletek.

(például a kezelés vagy a gondozás) és a bizonyos arányszám alatti állandóság (azaz a deviáns viselkedést tanúsító egyének arányszáma sosem éri el a többséget a társadalomban). Rosta Andrea (2007: 37) szerint:

Deviáns magatartásnak nevezzük az ön- és/vagy közveszélyesnek tartott, a többségi társadalom által elítélt és intézményes reakciót kiváltó, mindenkori társadalmi normáktól eltérő viselkedést.

Más szociológiai elméletekhez hasonlóan a címkézélméletben gyökerező morális pánik alapja is a társadalmi normáktól való eltérés (Györy 2016). A morális pánik kifejezést először Jock Young szociológus és kriminológus használta 1971-ben, amikor megfigyelte, hogy Nagy-Britanniában a droghasználatot vizsgáló statisztikai közleményekre a közvélemény pánikkal reagált. Az elmélet megalkotása és teljes szociológiai leírása Stanley Cohen nevéhez fűződik. Cohen elmélete szerint a morális pánik olyan csoport és/vagy ahhoz kapcsolódó jelenség, amely az idealizált rendet fenyegető veszélyként jelenik meg a társadalom tagjainak szemében, a média leegyszerűsített és szenzációkeltő közléseinek köszönhetően pedig a csoport és/vagy annak tevékenysége beazonosíthatóvá és elérhetővé válik (Cohen 1955, Cohen 1972).

A morális pánik elméleti keretének kiterjesztése Erich Goode és Nachman Ben-Yehuda (1994) nevéhez kapcsolódik, akik öt kritériumot vázoltak fel. Ezek közül az első az érintettség érzése, vagyis az, hogy a társadalom többsége növekvő figyelmet tanúsít egy bizonyos csoport és annak viselkedése iránt. Ez a figyelem kimutatható a közvélemény-kutatásokban, a média szerkezetében és a társadalmi mozgalmak aktivitásában. A második kritérium az ellenséges hangulat kialakulása. A társadalom többsége ellenszenvet kezd mutatni a csoport tagjai iránt, ezek az egyének fenyegetésként jelennek meg. Kialakul egy kétpólusú felállás, a „mi” és az „ők”, azaz a jók és a rosszak ellentéte. A harmadik kritérium az egyetértés. A társadalom tagjainak legalább minimális egyetértést kell mutatniuk a veszély valóságosságának megítélésében. A negyedik elem az aránytalanság, azaz a veszély mértékét a társadalom túlzóan ítéli meg, a valóságnál sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a csoport és a tevékenység súlyának. Az utolsó kritérium a változékonyság. Változékonyság alatt a közérdeklődés időintervalluma érthető: morális pánik esetén a közérdeklődés hirtelen tűnik fel, majd hirtelen múlik el.¹⁰

A morális pánik elméletének igazolását Stanley Cohen *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of Mods and Rockers* (1972) című művében dolgozta ki. A szociológus munkájában a hatvanas évekbeli mod és rocker ifjúsági szubkultúra megjelenését és az erre adott társadalmi reakciót elemezte. Céljai közé tartozott a jelenségre adott társadalmi változások és azok méretének meghatározása, valamint a válaszreakció állandósult képének feltérképezése. Cohen a vizsgálatát három szintre osztotta. Az első a morális pánik folyamatjellegét mutatja be, a második a társadalmi válasz szakaszát, míg az utolsó a felszámolására irányuló intézményi lépéseket.

Cohen, Goode és Ben-Yehuda mellett Stuart Hall és munkatársai *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order* (1978) című kötetükben szintén foglalkoztak a morális pánik jelenséggel. A kutatók 1972-ben kezdték elemezni az angliai utcai rablótámadásokat és a pánik kapcsolatát. A jelenség leírására használt „mugging” kifejezés már korábban is ismert volt: a kutatás középpontjában a definíció társadalmi megerősítése és jelentéssé alakulása állt. A kutatók úgy találták, hogy a deviáns egyének elleni fellépés sürgetése és a morális pánik kialakulása mellett a jelenség alkalmas a figyelem létező válságokról való elterelésére is.

A morális pánik elméleti keretének kiterjesztése során felmerült a történeti témák feldolgozásának lehetősége is. Rob Sindall *Street Violence in the Nineteenth Century* (1990) című munkájában a 19. század második felének angliai utcai rablásait vizsgálta. A történész Cohen modelljéből indult ki, és arra volt kíváncsi, hogy a sajtó mekkora és milyen szerepet játszik a pánikhangulat kialakulásában. Sindall következtetése szerint minden olyan korban és kultúrában kialakulhat morális pánik, ahol létezik tömegmédia, amely képes félelmet kelteni a közönségben.

Ben-Yehuda (1980) az elméletet a kora újkori boszorkányperekre terjesztette ki. A szociológus három dimenzió mentén végezte kutatását: figyelembe vette az időzítést, a tartalmat és a célpontot. Ezek alapján úgy találta, hogy a 14. és a 17. század között a boszorkányüldözések elterjedésének hátterében a középkori katolikus vallási világ és

10 Néhány pánik azonban intézményesül: kezelésükre állandó szabályozások és törvények születnek.

a feudális rend felbomlásának veszélye állt. A kutatás új megvilágításba helyezte a média szerepét: megmutatta, hogy a tömegmédiá nem feltétlen szükséges a morális pánik terjedéséhez, amennyiben rendelkezésre állnak más „hatékony” kommunikációs csatornák, például röpiratok, prédikációk vagy a pletyka. Ugyanakkor a morális pánik cohen-i modellje szerint az interakcióban fontos szerepet játszik a közvélemény, amely a mai értelemben véve nem létezett a sajtó megjelenéséig; korábban inkább a közhangulat vagy a közösségi vélemény fogalmát lehetett használni (Angelusz 1995).

Ben-Yehuda tanulmányának kiritikáját Kitzinger Dávid fogalmazta meg, beemelve az elemzésbe az analfabétizmus jelenségét (Kitzinger 2000). Bár a meghatározó, a szélesebb közönséget foglalkoztató témák terjedhetnek olyan kommunikációs csatornákon, mint a pletyka vagy a prédikációk, ezek nem alkalmasak nyomásgyakorló vélemény kialakítására. Ennek ugyanis alapfeltétele az írott szöveg, azonban ebben a korban csak egy szűk elit volt írástudó. Ez alapján Kitzinger úgy véli, hogy a morális pánik feltétele a közvélemény (vagy a közösségi vélemény kialakítására képes közönség), amelynek alapfeltétele a kapitalista termelés elterjedése és az ezzel párhuzamosan kialakuló sajtó. A morális pánik történeti kiterjesztése bebizonyítja, hogy az elmélet nem csupán a hatvanas évek szociológiai divatja, hanem széles körűen alkalmazható modell, azonban a történeti vizsgálatok rávilágítanak a korlátokra is.

Mint minden társadalomelmélet, úgy a morális pánik is rendelkezik korlátokkal, így érdemes röviden bemutatni a kritikákat is. Az elmélettel kapcsolatban leggyakrabban megfogalmazott bírálat magával a fogalomhasználattal kapcsolatban jelent meg. Közel tíz évvel az elmélet 1972-es megjelenése után a média felkapta a kifejezést. Az 1980-as években számos vélt vagy valós társadalmi problémát bélyegeztek meg vele, például az AIDS betegséget, az addiktív szerek használatát, a futballmeccseken kitört verekedéseket és a fiatalkori bűnözést. Így az elmélettel szembeni kritika elsősorban a fogalom „túlhasználatában” és a klisében gyökerezik. A bírálatok másik része a társadalom véleményének felmérhetőségét kérdőjelezi meg. Főként a történeti kutatások során lehet bonyolult és kihívásokkal teli feladat a társadalomban bekövetkezett pánik mértékének objektív megítélése, hiszen általában nem állnak rendelkezésre olyan felmérések, mint a modern közvélemény-kutatás. További nehézséget okozhat a közvélemény és a sajtó elkülönítése, hiszen ezek közé nem tehető egyenlőségjel. Előfordulhat ugyanis az az eset, amikor a pánik nem alakul ki egészen addig, ameddig a sajtó nem kezdi el így keretezni az adott eseményt. Egy viszonylag jelentéktelen ügy – a sajtó nyugtalanúságot keltő közlései által – könnyen előidézhet morális pánikot. Ezt a hatást Jock Young (1971) „felerősítő visszacsatolás”-nak nevezte.

A média szerepe tehát meghatározó a morális pánik vizsgálata során. A tömegek látens erkölcsi aggodalma végül bűnbakkeresésben teljeseedik ki, a média pedig felnagyítja és terjeszti ezt a folyamatot (Császi 2003). A morális pánik, a média általi túlzás beazonosítható, számszerűsíthető és mérhető jelenség, így megfelelő alapot biztosít a kvalitatív és a kvantitatív kutatás számára.

A morális pánik médiakoncepciójának kidolgozása szintén Stanley Cohen (1972) nevéhez fűződik, aki az angliai Teddy Boy-lázadáson keresztül mutatta be a média szerepét a morális pánik létrejöttében. 1953-ban a brit fiatal fiúk körében egy népszerű öltözködési trend terjedt el, amelynek alapja az edwardianus stílus volt.¹¹ A Teddy Boy több volt, mint stílusirányzat, inkább szubkultúráként azonosítható. A kifejezést a Daily Express bulvárlap alkotta meg Teddyre rövidítve. A Teddy fiúk zöme a munkásosztályból származott, a szubkultúra kezdetben a jazz, később a korai amerikai rock-and-roll köré tömörült (Jerry Lee Lewis, Elvis Presley és Buddy Holly). 1956-ban egy mozielőadáson (Rock Around the Clock) a Teddy Boyok kiszedték a székeket, tűzijátékot gyújtottak és üvegeket dobáltak. A rendőrségi összetűzést követően Nagy-Britannia elkezdett rettegni tőlük. A kialakuló pánikban nagy szerepet játszott a média, amely a szubkultúrához tartozók külső megjelenését, divatját szimbólumként felhasználva mutatta be „az elvadult fiatalokat”.

A Teddy fiúk kapcsán Cohen megállapította, hogy a tömegmédiá nemcsak részt vesz a tömeg elvárásainak megerősítésében és formálásában, hanem biztosítja is azokhoz a történeteket. A morális pánik médiastuktúrájának

11 A stílust az Edward-kori romantika inspirálta. A divatot követők méretre szabott bársony blézereket, egyenes szabású nadrágokat, keskeny nyakkendőt, vastag talpú (úgynevezett „chunky loafer”) cipőt viseltek. A trendhez saját frizura is tartozott, a fiúk felcsavarva viselték a hajukat.

vizsgálata során a szociológus három fontos elemet különített el: a túlzás és torzítást, az előrejelzéseket és a szimbolizációt (Cohen 2000).

A szociológus szerint a sajtóban leginkább előforduló torzítás az események komolyságának felnagyítása, amibe egyaránt beletartozik az okozott kár és a csoport erőszakosságának túlbecsülése. Ennek ékes bizonyítéka a bulvárszerű, szenzációhajász tudósítás, a drámai kifejezések használata és a különböző, zavarral kapcsolatos cselekmények szándékolt felnagyítása. Ide tartozhatnak olyan kifejezések, mint a „zavargás”, a „csata”, a „támadás”, az „ostrom”, a „rombolás”, a „dúlás” és az „ordibálás”, tehát mindaz, ami agresszivitást sugallhat az olvasóknak. Ez a stílus nemcsak a szubkultúrákkal foglalkozó írásokban jelenik meg, hanem gyakori a bűnügyi és a faji zavargásokról szóló cikkekben is. A túlzás és torzítás másik esete a többes szám gyakori használata és az események folyamatos ismételtetése, ami hozzájárulhat a tömeghisztéria kialakulásához.

A második elem az előrejelzés, amelyen a szociológus az események megismétlődésében szerepet játszó, burkoltan megjelenő feltételezéseket érti. A sugalmazások önbeteljesítő jóslatokként működnek, amelyek elősegítik a jelenség továbbgyűrűzését. A morális pánik folyamata során a sajtóban hivatalos személyek, hozzáértők szólalnak fel, akik előrevetítik az események folyamatát, hangsúlyozzák annak jelentőségét.

Harmadikként Cohen a szimbolizációt emeli ki (2000). A sztereotipizáló tömegkommunikáció előszeretettel épít a szavakban és a képekben gyökerező szimbólumokra, így olyan összetett gondolatok rejtőznek semlegesnek tűnő szavak vagy tárgyak mögött, mint például az igazságszolgáltatás a mérleg képében. A szimbolizáció során három alapvető folyamat zajlik le: egy bizonyos szó társadalmi státus jelképévé válik, egy-egy tárgy a szó jelképévé alakul, végül magát a státust és a hozzá kapcsolódó érzelmeket szimbolizálják. Röviden összefoglalva szimbólumoknak tekinthetők azok a nyelvi egységek, amelyekkel az egyének leképezik az őket körülvevő világot. Egy szó szimbólumnak tekinthető, amennyiben jelentéssel rendelkezik, amely egyszerre utal a konkrét jelenségre és a hasonló jelenségek osztályára, tehát összefüggéseket fejez ki (Kapitány & Kapitány 2002, 2014). Cohen szerint a szimbolizáció másik bevett technikája a dramaturgiai vagy rituális szempontok szerint kialakított interjú a csoport néhány tipikusnak beállított tagjával. Ezek a konstruált beszélgetések gyakorta szélsőségesek, így gyanú merül fel az igazságtartalmukkal kapcsolatban. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a cikkek írói hazugságokat közlőnének, hanem az elhangzottakból azt teszik közzé, ami megfelel a közvélemény előzetes elvárásainak a csoporttal szemben.

A morális pánik médiakritériumai közül még ki kell emelni a terjedés és az intenzitás kérdését. Mint korábban már szó esett róla, a morális pánik időben jól behatárolható, ez a sajtóközlemények megjelenésében is nyomon követhető. Az intenzitás és terjedési minta lázgörbét ad ki, amely egy harangalakú függvényt képez le (Kitzinger 2000). A függvény csúcspontja kiugró értéként jelenik meg.

A morális pánik alapja: a nők társadalmi helyzetének változása

A női nadrágviselet morális pánikként való sajtóreprezentációs vizsgálata előtt érdemes röviden utalni a pánik kiindulópontjára. Cohen, Goode, Ben-Yehuda és Kitzinger egyaránt hangsúlyozza a közvélemény kialakulásának fontosságát. Miért merül fel a morális pánik kérdése a nők nadrágviseletével kapcsolatban a 19. és 20. század fordulóján? A bevezetőben már említett jelenségek, a gazdasági konjunktúra, az urbanizáció és a technológiai fejlesztések lassan átalakuló társadalmi szerkezetet vontak maguk után. Ebben az átalakulásban megkérdőjeleződtek a korábban stabilnak hitt társadalmi szerepek, és a nők előtt számos lehetőség nyílt meg. Ezek többsége elsősorban a középosztály és az elit nőtagjait érintette. Az iparban és a mezőgazdaságban már korábban is dolgoztak nők, az 1880-as évektől számuk nagymértékben nőtt.

A legfontosabb az egyenjogúság kérdésére volt, ami számos nemzetközi (NAWSA¹² és az ISWA¹³) és hazai (Feministák Egyesülete) egyesület programjában helyet kapott (Acsády 1999, Szapor 2007, Kereszty 2011,

12 National Woman Suffrage Association, Amerikai Nők Nemzeti Választójogi Szövetsége.

13 International Woman Suffrage Alliance, Nők Választójogi Világszövetsége.

Szécsényi 2013, Acsády & Mészáros 2016, Papp & Sipos 2017). Ezek a programok megfogalmazták a nők szervezeti jogának kívánalmát is, ami Magyarországon hosszasan, évtizedekig elhúzódó vitát eredményezett (Kéri 2008, Simándi 2009). Az 1870-es évektől húzódó, választójogért folytatott küzdelem rávilágított a nők oktatási és munkavállalási helyzetére is. Magyarországon a kiegyezést követően a nők munkához fűződő joga lett az egyik legvitatottabb téma, ezen belül pedig kiemelkedett a képzéshez kötött hivatások betöltése. Az oktatás helyzetének változásához nagy mértékben hozzájárult az első női értelmiségiek, különösen a tanítónők társadalmi szerepe. A nőoktatás fejlesztése és az ezzel kapcsolatos törvénykezés¹⁴ a nők analfabetizmusát csökkentve hozzájárult olvasási lehetőségeik bővüléséhez és az irodalmi életben való megjelenésükhöz is (N. Szegvári 1988, Müller 2000). Az íráskészség elsajátítása új távlatokat nyitott meg a nők előtt, létrejött a női sajtó (Czeferner 2014). Az olvasóköri megalakulásával párhuzamosan egyre több olyan fizikai tér vált elérhetővé a nők számára, ahol „gyülekezhetek”. A század utolsó évtizedeiben a nők is egyre gyakrabban látogathatták a korábban tabunak számító kávéházakat, eleinte kísérvél, később már egyedül is lehetőségük nyílt a belépésre. Mindezt előmozdította a kávéházakon belüli hölgytermek kialakítása, amelyek a leginkább szalonra hasonlítottak.

A közgondolkodás a nők fő munkájának a háztartás vezetését tartotta, a közvélemény általában a nőinél értékesebbnek vélte a férfimunkát¹⁵ (Dobszay & Fónagy 2015). A 19. század második felében a saját vagyonnal rendelkező nőket is csak korlátozottan ismerték el cselekvőképesnek: a férfi rokonok igényt tartottak a tulajdonjog fölötti rendelkezésre. A jog buktatót jelenthetett az önállósodni kívánó nők számára, például a polgári szokásjog a vagyonnal rendelkező nőket tulajdonosként, nem pedig gazdasági szereplőként ismerte el. A 19. századi személyi és polgári jog a nők és a férfiak között határozottan különbséget tett. 1974-ig (1974. évi XXIII. tc.) a nők férjhezmenetelükig gyámság alatt álltak.

Az állami iparfejlesztési politikának köszönhetően a század utolsó évtizedeiben megnőtt a női ipari munkavállalók száma. A századforduló Magyarországon a nők közel 25 százaléka számított keresőképesnek, a legtöbben a mezőgazdaságban dolgoztak vagy házcselédként helyezkedtek el. Az 1880-as népszámlálás statisztikái a női ipari munkások adatait is rögzítették: számuk ekkor körülbelül néhány tízezerre tehető, ami a férfi foglalkoztatottak egytizede. A nők aránya az iparban 1910-re megnőtt: elsősorban a textiliparban és az élelmiszeriparban helyezkedtek el, de sokan dolgoztak dohány- és gyufagyárakban, len-, kender- és selyemfeldolgozásban, valamint nyomdákban is (Acsády 2017). A fizikai munkavégzés mellett népszerűvé vált a tanítói pálya is: elsősorban a kisdudóvókban és a népiskolában foglalkoztattak nőket (Nagy 2001).¹⁶

Ugyanakkor a diplomás, értelmiségi pályát választó nők aránya a századforduló környékén még mindig nagyon alacsony volt: körülbelül másfél százalék (Kéri 2008). A nők számára legelfogadottabb munkakörök olyan karitatív tevékenységekkel kapcsolódtak össze, mint a betegápolás vagy a varrás. A korszakban széles körű diskurzus folyt a különböző nőies vagy éppen nőietlen munkákról. Mindez nyomon követhető a sajtóban is, amely a közvélemény számára igyekezett kidomborítani bizonyos jellemzőket, amelyek alapján egy-egy munkakört megfelelőnek tartottak a nők számára (Sárai Szabó 2020).

A női test is a médiafigyelem középpontjába került. Ennek egyik kulcsmozzanata a sportolás lehetősége volt. Franciaország és Anglia közvetett szerepet játszott a női testideál kialakulásában, amelyet a Monarchia, ezzel együtt Magyarország igyekezett másolni és a saját képére alakítani. Ez az átvétel erkölcsi és politikai akadályokba ütközött, épp ezért lassabban zajlott le. A modern, nyugati országokban a század végén megjelenő tiszta és sportos test kultuszának háttérében az orvostudomány fejlődése és a szociális feltételek javulása állt. A nők testéről szóló, egyre gyakoribbá váló diskurzusok többségét még mindig a férfiak uralták, a nők csak lassan kapcsolódtak be a közbeszédbe. A téma hangadói elsősorban a női test egészségreformját sürgető orvosok voltak. Ennek szükségességére világít rá a korszakban még mindig (a sportolási lehetőségek ellenére) jellemző

14 Mint az alapfokú oktatás kötelezővé tétele (1868. évi XXXVIII. tc.), a felsőbb leányiskola reformja (1901) és a felsősoktatás részleges megnyitása a nők előtt (1895/96).

15 Ez még a parasztság esetében is fennállt, ahol a nők is végeztek fizikai munkát.

16 A 1900-as népszámlálás szolgál néhány adattal: 29 063 népiskolai tanító működött, egyötödüket nők tették ki. Emellett a tanügyben dolgozók jelentős része is nő volt.

mozgásszegény életmód, a rossz lakhatási helyzet, a szexuális felvilágosítás hiánya és a csecsemőhalandóság (Czingel 2020). A századforduló sportkultúrája nem a versenyről, hanem sokkal inkább a szórakozásról szólt. A polgári családok nőtagjainak körében elsősorban a séta, a korcsolya és a kerékpározás hódított (Kozák 2004).

A jogkiterjesztés, a nők munkavállalása és a számukra megnyíló új terek átalakították a nemi szerepeket is. A dolgozó, modern nő újraértelmezte a nőekkel kapcsolatos képet, így a nemek közötti kapcsolat szükségszerűen megváltozott. Míg korábban – részben a helyszínek, részben a szigorú illemszabályok miatt – kevesebb lehetőség nyílt a kapcsolattartásra, addig a századfordulóra átalakult közöttük a kommunikáció. Jogok, kötelességek és alapvetőnek, megváltoztathatatlanak vélt nemi szerepek újradefiniálása vált szükségszerűvé. A változások egyik jele az úgynevezett pajtásházasságok megjelenése.¹⁷

A kortársak számára a nőkérdés elsősorban a női munkavállalás és oktatás társadalmi és gazdasági következményeit jelentette, nem pedig a mentalitás vagy az életmód megváltozását. A századfordulón megfogalmazott sztereotípiák szerint a nők munkavállalása végzetes következményekkel járhat a családra nézve, vagy ha nem, akkor a nők nem képesek megfelelően ellátni munkahelyi feladataikat. A nőket rendszeresen említik a munkanélküliség okaiként, akik elveszik a munkalehetőséget a családfenntartó elől. További gondolatként jelent meg a női munkavállalás és a csökkenő születésszám, valamint az abortusz, a közerkölcs általános romlása és a nők öngyilkosságának növekedése, mint lehetséges következmény (Papp 2022). Az anyaság és a tradicionális családi szerepek szembeállítása a modern, dolgozó nővel az élclapok karikatúráin is látható, ahol számos vicc csattanójaként jelenik meg a gyermekek elhanyagolása vagy a férjre maradó otthoni munka (Kéri 2008).

Az elutasítás alapját képezte továbbá a század eleji (de már akkor meghaladottnak számító) gondolat, amely szerint a nők magasabb szellemi képzésben való részvétele káros a nemzetre nézve. Az ellenérvek döntő többsége a nők testi és pszichés gyengeségére hivatkozott; példaként hozták a döntési képességet befolyásoló érzelmességet (N. Szegvári 1988), de még a kisebb koponyaméretéből levezetettnek vélt alacsonyabb agyi kapacitást is (Simándi 2009).

Ezek a változások párhuzamosan zajlottak a reformruházat kialakulásával: a modern nő képe felvetette az új ruházat kívánalmát is. A korábbi divatkövető női ruhák egy-egy darabja hatalmas anyagigénnyel és súllyal rendelkezett, és óriási terhet rakott a testre (F. Dózsa 1989). Az egészségügyi problémákat tovább növelte a szoros fűzés, amely szervi deformációkat okozhatott (Szentesi 2016). A reformruházat mellett érvelő orvosok éppen ezért az egészséget és a higiéniát jelölték meg hivatkozásuk alapjául, és sürgették a ruházkodás gyökeres átalakítását. Közülük két német orvos, Max von Pettenkofer és Gustav Jäger munkásságát érdemes kiemelni: ők a test „levegőztetését”, azaz könnyebb, elsősorban gyapjúszövetből készült ruhák viselését szorgalmazták (F. Dózsa 2014).

A női nadrágviseletről szóló első írások a 19. század elején születtek, amikor a bécsi divatlapok egy gombokkal nadrággá alakítható lovaglóruháról számoltak be. A század közepén egy amerikai feminista, Elizabeth Smith Miller szabadidős tevékenységekhez kezdett nadrágot viselni, ami nagy hatást gyakorolt barátnőjére, Amelie Bloomerre. Bloomer a *The Lily* című lapban kezdte el népszerűsíteni a női nadrágviselést. Ugyan a férfias ruhadarabot nem sikerült foganatosítania a női öltözködésben, később a női nadrágot gyakran „Bloomer-öltönyként”, „Bloomer-öltözékként” vagy „bloomers-ként” említették (Entwistle 2000). Bár a magyar sajtóban felbukkannak a női nadrágviseletről szóló cikkek a 19. század első felében, a nadrág a női öltözködés központi kérdéseként az emancipáció elterjedésével párhuzamosan jelentkezett. Korai cikkekre példák az Amelie Bloomer-ról szóló írások, amelyek egy mondatban a női nadrágot is megemlítették. A sajtóéletben a téma rendszeres megjelenése a század utolsó évtizedére tehető. A lapokat egészen az első világháborúig foglalkoztatta a női nadrágviselés kérdése.

Érdemes röviden megemlíteni Paul Poiret ruhatervezőt. A francia tervező ruhái szabadabb mozgást biztosítottak a nőknek, ami újításként jelent meg a nemzetközi és a hazai sajtóban. Poiret-t az 1910-es években kezdte el

17 Ezek a törvényes házasságok a felek egyenlőségén és a társadalom által elvárt hagyományos családi szerepek elutasításán alapultak. A felek inkább jó barátok, szellemi partnerek voltak, mintsem szerelmesek, és nem tekintették fontosnak a gyermekvállalást sem. Megengedhetőnek tartották a válást, amely után a nő általában nem kért tartásdíjat.

foglalkoztatni a női nadrágviselet lehetősége, modelljeit gyakran öltöztette ebbe a ruhadarabba. 1911 őszén egy budapesti divatbemutatóra érkezett a magyar fővárosba, így ő volt az első divattervező, aki hivatalosan is bemutatta kollekcióját a magyar közönség előtt. Bemutatóit november 22-én és 23-án tartotta meg, és a sajtó részéről vegyes fogadtatást kapott (Mészáros 2017).

Morális pánikot váltott ki a nők nadrágviselete a századfordulón?

A női nadrágviselet annak ellenére jelent meg problémaként a századforduló sajtójában, hogy már korábban is előfordult, például a női „arszlánok” esetében (Mátay 2009). A korábbi évtizedekkel ellentétben azonban az öltözködés átalakulása együttesen zajlott az emancipációval, és az ezzel kapcsolatos ellenérzés kézzelfoghatóan a nadrág viselete kapcsán csúcsonodott ki. Az elmúlt évtizedekben a női nadrágviselet tárgykörében született néhány olyan nemzetközi munka, amely a női nadrágviselettel szembeni ellenérzést tárgyalja, és a deviancia kérdését feszegeti (Lauer & Lauer 1980, Bard 2010); ugyanakkor a morális pánik kérdésköre eddig még nem merült fel. Szem előtt tartva az elméletet ért kritikákat, ebben az írásban a morális pánik médiakoncepcióját helyezem a középpontba, és a Cohen-i leltár (2000) három fontos eleme – a túlzás és torzítás, az előrejelzések és szimbolizáció, illetve a lázgörbe – meglétét vizsgálom.

Amint Cohen (2000) kiemelte, a morális pánik egyik alapköve a túlzások és torzítások jelenléte a sajtóban. Szerinte ide tartoznak azon durva és a legtöbbször bulvárhangnemű tudósítások, cikkek, amelyek alapvetően nem jellemzőek az adott csoportra és tevékenységére. A szociológus ide sorolta az agresszivitásra utaló különböző kifejezéseket, mint a zavargás, a támadás, a rombolás és a dúlás. A 405 darab általam kiválasztott írásban huszonnégy esetben említik, hogy a női nadrág viselete csődületet okozott. Erre példa a következő idézet is:

Villeneuve-Georgesban viharos utcai harcot provokált a nadrágszoknya, hova Béguin Johanna párizsi varrónő kirándult a napokban szülei meglátogatására és egyben be akarta mutatni a szülővárosa bélieknek a legújabb divatot. Jó szándékát azonban rút hálátlansággal viszonzta a nép, mert amint a városba érkezett, hatalmas tömeg verődött össze körülötte és a szegény nadrágszoknyás varrókisasszonyt eleinte megcsodálták, azután kicsúfolták, midőn pedig már több száz emberre szaporodott a harcias tábor, akkor valaki megtámadta mademoiselle Jeanne-t, brutálisan bántalmazta és erre azután több oldalról is rárohantak. A szerencsétlen lányról nemcsak a nadrágszoknyáját, de rajta levő többi ruhadarabot is letépték és hiába rimázkodott és kiabált, a csöcselék annál jobban inzultálta.¹⁸

Az idézet jól mutatja azt az esetet, amikor a nadrágos nőket érte támadás. A cikk a fennfordulás központi elemeként ábrázolta a női nadrágot, amely egyben az esemény kiváltóoka is volt. A gunyoros írás jószándéknak nevezte a női nadrág bemutatását és hálátlanságnak annak elutasítását. A cikk azt sugalmazta, hogy a nadrágot viselő nők a nyílt utcán nem lehetnek biztonságban, így igazolva látta az erőszakot. Érdekes kiemelni a tömeg megjelenését, amely a leírás szerint egyre növekedett (elérte a több száz főt). A tömeg ilyen nagymértékű ábrázolása (amely bizonyára túlzó, hiszen Villeneuve-Saint-Georges egy Párizs melletti apró település volt¹⁹) elsősorban az olvasóra lehetett hatással, és azt a benyomást keltette, hogy a női nadrágviselet elutasítása általános, és nagy tömeg áll mögötte.

18 A nadrágszoknya. *Pesti Hírlap*, 1911. március 11. 13. o.

19 1968 óta Párizs egyik kerülete.

1911-ben a Pesti Napló egy bécsi tudósításról (Neues Wiener Journal) számolt be, amely egy állítólagos budapesti incidenst idézett.²⁰ Az eset szerint a budapesti előkelő hölgytársaság két tagja nadrágban ment az Operaház egyik előadására. Mielőtt elfoglalták volna a helyüket, a közönség néhány tagja hangos kiáltással hívta fel a figyelmet az öltözékükre. A bejelentésre a teljes színház harsány kiáltásokkal követelte a nadrág levételét:

Harsogó nevetés követte ezeket a kiáltásokat s a hölgyek ijedten igyekeztek nadrágszoknyáikat eltakarni a függöny felgördültéig. A függönnyt fölhúzták, de az énekesek és énekesnők képtelenek voltak belefogni az énekbe, mert a lárma és nevetés szakadatlanul tartott tovább. Egy hölgy még tettelegességre is vetemedett, amennyiben megragadta a fiatalabbik nadrágszoknyás nő karját és minden ellenkezése ellenére fogva tartotta, hogy mindenki meggyőződést szerezhessen róla, milyen undok látványt nyújt egy nő nadrágban. Az egész közönség fölkelt helyéről és a látcsövek mind a legújabb divat két hordozójára szegeződtek. Még a karzatról is lerohantak az emberek, hogy a divatkirálynőket, akik e pillanatban minden máshoz hasonlítottak, csak királynőkhöz nem, megbámulják. ... A színházi botrány híre azonban, amely a nadrágszoknya miatt támadt, közben már az utcára is átterjedt, s óriási embertömeg várta a nőket, de a hosszú felöltőjük miatt a nadrágszoknya nem volt látható. Legvégül még a rendőrség is kénytelen volt beavatkozni a dologba s két rendőr kísérte a hölgyeket kocsijukig.²¹

Az alábbi idézet is jól mutatja a tömeg ábrázolását és az általános ellenséges hangulatot. A szövegrészlet folyamatos mozgást jelenített meg, egyfajta üldöző és üldözött szerepkörét. A rendőrség felbukkanása a lincselés lehetőségére is utalt. Érdeemes hangsúlyozni, hogy a provokáció központi figurája egy nő, aki szorosán fogta és nem hagyta menekülni a nadrágszoknyás hölgyet. A szerző ezzel a cikkel nemcsak azt mutatta be, hogy a jelenlévő operalátogató közönség ellenezte a ruhadarabot, hanem azt is, hogy a nők is elutasítóak voltak vele szemben.

A nadrágos nőkkel szembeni erőszak mellett ennek a fordítottja is előfordult a lapokban. Egy 1909-es cikk, amely a Pesti Naplóban²² és a Pesti Hírlapban²³ is megjelent (igaz eltérő helyszínmegjelöléssel: New Yorkkal és Londonnal), szavazati jogért harcoló nőket mutatott be. A nők az utcán szónokoltak és szivarokat osztogattak, amelyeken a „Votes for women!” felirat állt. A gúnyos hangvételű cikk kiemelte a szivarok rossz minőségét és a nők előtt összegyűlt tömeg megvetését. Az írás szintén növekvő és elutasító tömegről számolt be. Az összegyűlt hallgatóság tagjai közül többen a „Menjenek haza mosogatni!” és a „Vigyázzanak inkább a gyerekeikre!” mondatokat kiabáltak feléjük. Ezek a felszólítások bemutatták a nők szerepéről szóló diskurzusokat, és a hagyományos családi szerepeket szembeállították a nőemancipációval. A cikk folytatásában a nők üldözőbe vettek néhány férfit, és az üldözésnek csak rendőri közbelépés vetett véget. A rendőrség megjelenítése tovább fokozta a pánikhangulatot, hiszen azt sugalmazta, hogy a nadrágot viselő nők veszélyesek a társadalomra, eltávolításuk csak hivatalos rendvédelmi szervek beavatkozásával lehetséges. A cikk utolsó mondata szerint a nők ezután sem hagyták abba a protestálást, ami a félelmetes és bizonytalan jövőt vetítette előre.

A túlzás és torzítás kapcsán Cohen (2000) a szövegek bizonyos ismételtetését feltételezi. A kutatás során ennek feltérképezéséhez az NVivo klaszteranalízise, azon belül a Sørensen-Dice koefficiens (vagy Sørensen-féle koefficiens) jelentett segítséget.²⁴ Az analízis azt mutatta, hogy nagy arányú szöveghasonlóságok léptek fel

20 Bár a Pesti Napló cikke jelzi, hogy nem megtörtént esetről van szó, mégis fontosnak érzi, hogy egyben leközölje a teljes szöveget.

21 A nadrágszoknya. *Pesti Napló*, 1911. III. 5. 12. o.

22 A feministák tüntetése. *Pesti Napló*, 1909. VIII. 1. 10. o.

23 A suffragettek munkában. *Pesti Hírlap*, 1909. VII. 24. 10. o.

24 A Sørensen-féle koefficiens alapvetően biológiai vizsgálatok során használják, azonban az NVivo szoftverelemző program képes szöveganalitikát is végezni a segítségével. A Sørensen-féle koefficiens egy olyan statisztikai mutató, amely két minta hasonlóságát méri. Az egyenlet a két populáció (jelen esetben folyóiratok) közötti átfedést úgy méri, hogy a két populáció között megosztott fajok (jelen esetben cikkek) számának arányát viszonyítja a két populáció alszámához. Az index így 1 és 0 között változik, ami során két szöveg értéke minél inkább közelít az egyhez, annál nagyobb egyezőséget mutat.

a vizsgált anyagban, kétszer szinte teljesen egyező szövegek jelentek meg. Tizenöt olyan eset fordult elő az, amikor a cikkek szövegének fele megegyezett. Közel teljes egyezést mutat például a Pesti Napló 1903. május 30-ai²⁵ és a Pesti Hírlap 1903. május 28-ai cikke.²⁶ A nagy arányú egyezések mögött állhat az ekkor még nem szigorúan megítélt plagizálás és a tudósítók cikkeinek többszöri eladása is.

A morális pánik médiakoncepciójának elemei közül a másodikat az előrejelzések jelentik. Cohen (2000) szerint ez elsősorban hivatalos személyek bemutatásával történik, akik előrevetítik a későbbi eseményeket. A női nadrágviseléssel kapcsolatban ilyen hivatalos személy lehet például egy esztéta:

A kétágú szoknya legnagyobb ellensége Mr. Stone, a Párisban élő kiváló angol festő és esztétikus. Stone legutóbb a következőképpen nyilatkozott e ruhadarabról: „Meg vagyok győződve, hogy a kétágú szoknyának nálunk Angliában sohasem lesznek hívei”.²⁷

Az idézet azt sugallta, hogy a hozzáértő, mint például egy esztéta, aki a művészettel kapcsolatos kérdések általánosan elfogadott szakértője, elutasító a női nadrággal kapcsolatban. Az olvasókban – a kompetens értékítéletben bízva – szintén ez a gondolat fogalmazódhatott meg. A cikk hangsúlyozta Angliát, amely Párizs után a második legnagyobb divatközpontnak számított ekkoriban. Ez a mozzanat szintén arra hivatott, hogy eltántorítsa a hazai olvasókat a női nadrágviseléttől, hiszen ha egy divatfővárosban elutasításra kerül ez a darab, akkor itthon sem tud meggyökeresedni.

A Pesti Napló 1900-ban megjelent cikkében híres művésznőket kérdeztek arról, hogy szívesebben születtek-e volna férfinak. Az egyik megkérdezett „Miss Ives” színésznő volt,²⁸ aki kifejezte, hogy férfiként kerülné a rossz szokásokat (a szeszestalt vagy a kártyajátékot), és visszafogottan öltözködne: „...nadrágomat nem húznám fel olyan magasra.” Azaz a kérdés ellenére egyféle szempont, vélemény került előtérbe, és egy hipotetikus válasz esetén sem lépett ki a meghatározott keretből.²⁹

Az elemzés során felbukkant egy másik előrejelzés-kategória is. Számos esetben (44 cikkben) az író távoli, bizonytalan jövőképet vázolt fel, amelynek középpontjában a női nadrág állt. A Budapesti Hírlap 1913-ban egy „Anno 2013” című színdarabról tudósított.³⁰ A műben előkerült a nők szerepe és a nadrág kérdése, a megvalósult egyenjogúság kiteljesedése, az egyforma öltözék. A lap elutasította a darabot, nemcsak a női nadrágvisélet miatt, hanem mert az elképzelt jövőben a nők és a férfiak egyenlő munkamegosztással végzik otthoni teendőiket. Látható, hogy a megváltozó társadalmi berendezkedés félelme és a női nadrágvisélet szorosán összekapcsolódott.

Ilyen távoli jövőt előrevetítő cikkekre példa a Budapesti Hírlap 1911-es írása is. A berlini állatkertben egy kutya állítólag beszélni kezdett. Az etológiai fejtegetés végül jóvendőmondásba csapott át:

Ámbár a XI. században egy római klostrom romjai alatt talált jóvendölés azt mondja: Ha az asszonyok férfiakká változnak és nadrágban kezdenek járni, vagy ha az állatok emberi nyelven kezdenek szólni, akkor nagyon közel leszen a világ vége. Egyelőre még csak a nők kezdenek szoknyanadrágban járni.³¹

A szöveg záró bekezdése beemelte azt a vallási alapon nyugvó gondolatot, hogy a nők és a férfiak (társadalmi) szerepe eleve meghatározott és elrendelt. A nő nem viselhet nadrágot, mert az egyet jelent a férfivá válással.

25 Nők férfiruhában. *Pesti Napló*, 1903. V. 30. 16. o.

26 Nők férfiruhában. *Pesti Hírlap*, 1903. V. 28. 19. o.

27 Harc a kétágú szoknya körül. *Pesti Napló*, 1911. II. 18. 12. o.

28 Valószínűsíthetően Anne Ives (1886–1979) amerikai színésznő.

29 Ha asszony nem volnék! *Pesti Napló*, 1900. V. 13. 19. o.

30 A jövő egy szüffrazsett szemüvegén át. *Budapesti Hírlap*, 1913. IX. 7. 1. o.

31 Beszélő állatok. *Budapesti Hírlap*, 1911. III. 12. 50. o.

Az eddig meghatározott normától való eltérés világvégével fenyeget, azaz az elképzelt jövő középpontjában a káosz képe áll. A kiemelt gondolat továbbá lealacsonyítja a nőket, egy szintre helyezi őket az állatokkal.

Cohen kiemeli a szimbolizáció fontosságát. Az itt vizsgált korpusz a női nadrágot számos esetben szimbólumként kezelte, a férfiasság, a szabadság, az egyenlőségért folytatott küzdelem és a hatalom jelképeként jelenítette meg. Ezt mutatja be az alábbi idézet:

A nadrág jó szolgálatot tehet az emancipált nők elkülönített szektájának, mint egyenruha, mint az évezredek bilincsek merész széttörőinek, a férfinő-egyenlőség harcosainak szimbóluma, de azokat a nőket, kik a férfi-nő egyenlőség problémáját nem a bilincseken kívül, hanem belül keresik, azokat a nadrágviseletet, mint a divat zónáján kívül eső hóbort, nem fogja érdekelni. Hogy a legvadabb, leghabzóbb szájú anarchista feministát mi érdekelheti e szépség és ízlésnélküli ruhadarabban, az az ő dolga és senkinek semmi kifogása ellene, hogy elvei és életcéljai külső megnyilvánulását egy nadrágban vágja a világ szeme közé.³²

Az idézett szöveg két kategóriára osztotta a nőket: az emancipációért nadrágban küzdőkre és azokra, akik nem egy ruhadarabhoz kötik az egyenjogúságot. A szöveg érdekessége, hogy ez utóbbi kategóriát nem fejtette ki részletesen, ellenben a nadrágos nőket számos negatív jelzővel illette: anarchista, habzó szájú. A cikk elutasította a női nadrágviseletet, amelyet ízléstelennek bélyegzett. A szerző ellentmondásba keveredett, hiszen egyszerre állította be a nadrágot könnyen múló hóbortnak és az egyenlőség harci szimbólumának, ami állandóságot feltételez. A pánikhangulatot fokozta a „szekta” kifejezés megjelenítése, amely egyfajta vallási devianciára utalhatott. A Pesti Hírlap egy másik képet is kiemelt a nadrággal kapcsolatban:

Arról van szó, hogy a ruhareform általánossá legyen. Az a nagy reform, amely a nőről le akarja húzni a szoknyát s a nadrágot tartja a szabadság jelképének. A női jogok nem férnek el szoknyában, csak nadrágban tudnak érvényesülni. Ezt tartja a női jogok serege. – A férfi hatalmát látja s azt is, hogy a férfi nadrágban jár. Bizonyos tehát, hogy a nadrág a hatalom. A szoknya a gyöngesség.³³

A szövegrészlet több szimbólumot is beemelt. A nadrág megjelent mint a szabadság és a hatalom jelképe, így egyenlőségjelet is tett közénk: az a szabad egyén, aki a hatalmat birtokolja. Ezzel szembeállította, dichotóm párként jelenítette meg a szoknyát mint a szolgaság és a gyengeség szimbólumát. A cikk a folyamatot reformként értelmezte, és a jelenség általános elterjedését vetítette előre.

Végezetül, a morális pánik lázgörbéjének (Kitzinger 2000) jelenlétét az interkvartilis terjedelem (*IQR*) igazolja. Az értékelésben a sokasági eloszlás jelent segítséget.³⁴ A metódus során a lapok női nadrágviseletet megjelenítő

32 Nadrág vagy szoknya? *Pesti Hírlap*, 1911. II. 28. 33. o.

33 A legújabb pályázat. *Pesti Hírlap*, 1897. III. 7. 6. o.

34 A szimmetria vizsgálata mellett a sokaságot lehet jellemezni úgy is, hogy az adatok milyen közel helyezkednek el az átlaghoz, vagy mennyire egyenletes az eloszlás a minimum és a maximum értékek között. A sokaságot több különböző részre lehet osztani, ezek közül a legismertebb a medián kifejezés (más néven sokasági felezőpont), amely a sokaságot két egyenlő részre osztja. A sokaságot azonban nemcsak két, hanem több egyenlő részre is lehet bontani, például negyedelni (kvartilis, amelynek jele Q_p). A kvartilisek használatát gyakran alkalmazza a statisztika, főként azért, mert a kvartilisek távolságára épül egy szóródás mérőszám, amelyet a neve interkvartilis terjedelem (*IQR*). Az interkvartilis terjedelem a sokaság középső, 50 százalékos terjedelmét vizsgálja, így kiküszöbölvé a terjedelem hibáját, azaz az extrémén kiugró adatokra vonatkozó érzékenységet. A számolási metódus további fontos elemei a medián (M_r), az alsó kvartilis (Q_1), amely értéknél az adatok negyede kisebb, háromnegyede pedig nagyobb, valamint a felső kvartilis (Q_3), amely értéknél az adatok háromnegyede kisebb, a negyede pedig nagyobb. Emellett az extrémén kiugró adatokat az alsó (vagy más néven „lower fence”, F_L), illetve a felső (vagy más néven „upper fence”, F_U) korlát segítségével lehet kimutatni. Az interkvartilis terjedelem mértéke a Q_3 -ból Q_1 értéket kivonva kapható meg: $IQR = Q_3 - Q_1$. Az alsó és felső korlát kiszámolási módszere az alábbiak szerint alakul: $F_U = Q_3 + (1,5 \cdot IQR)$; $F_L = Q_1 - (1,5 \cdot IQR)$. A számítási metódust úgynevezett boks-bajusz ábrázolásnak (Box and Whiskers Plots) is nevezik (Kehl 2021).

közleményeinek évenkénti leosztása számsorként szolgáltatta a számítás alapját. Az év szerinti megjelenéseket az alábbi táblázat mutatja:

1. táblázat
A megjelentetett cikkek száma év szerint bontásban

Év	Összes cikk	Budapesti Hírlap	Pesti Hírlap	Pesti Napló
1896	23	0	14	9
1897	27	3	18	6
1898	26	2	18	6
1899	27	5	15	7
1900	18	1	12	5
1901	13	2	2	9
1902	10	0	8	2
1903	5	1	2	2
1904	21	1	9	11
1905	11	1	5	5
1906	10	3	4	3
1907	12	1	7	4
1908	7	3	4	0
1909	20	1	13	6
1910	15	3	6	6
1911	86	19	41	26
1912	28	5	12	11
1913	22	8	8	6
1914	24	4	11	9

Forrás: A szerző saját táblázata

Az elvégzett műveletek azt jelzik, hogy az 1911-es év lapkiadásai összesítve és laponkénti bontásban is meghaladják az F_u értékét. Egyszerűbben megfogalmazva, mindhárom adat (lásd szürkével jelölve) kiugróan magasnak számít a többi évhez képest; az 1896 és 1914 közötti, női nadrágviseletről szóló cikkek lázgörbét írják le, így a vizsgált cikkek összesítve és laponkénti leosztásban is eleget tesznek ennek a kritériumnak.

Fekmerül a kérdés, hogy mi okozhatta az 1911-es kiugróan magas számot. A válaszadásban segíthet egy mátrixlekérés, amely megmutatja az 1911-es év leggyakrabban használt szavait és kategóriáit. A művelet során előtérbe kerül a divat és az utcai öltözködés témája és Paul Poiret neve is. Poiret 1911-ben tartott divatbemutatója prioritásként jelent meg a lapokban. Ugyan ezen az eseményen nem mutatott be nadrágszoknyás modelleket, de a női nadrágviseletről elhíresült tervezőről és eme ruhadarabjáról nem győztek cikket írni. Ezen szövegek nagy része elutasító volt:

Ez a divatkirály, aki annak köszönheti vagyonát, hogy mindig új divatot igyekszik megteremteni, nem retten vissza az ilyen lehetetlen ruhadarabok megtervezésétől sem. A hölgyek pedig, a híres ízlésű párisi hölgyek nyugodtan túriák Poiret uralkodását s nem veszik észre, hogy amikor Poiret dolgait elfogadják, saját jóízlésük ellen törnek;

e ruhadarab elfogadásával pedig már ízlésük degeneráltságának is szomorú tanújelét adják. Mert a kétágú szoknya valóban nem szép.³⁵

A szöveg nemcsak Poiret-et ábrázolja negatívan, akit basáskodó uralkodónak állít be, hanem így beszél a női nadrágról is, aminek viselőit szolgálalkúeknek nevezi. A demagóg hangvételű írás ezeket a nőket szépséget nélkülöző lényekként írja le. A „degenerált”, mint orvosi kifejezés tovább fokozza a képet, hiszen a nadrágot viselő nőket (szellemi) betegségben szenvedőkként, értelmi fogyatékosokként jellemzi. Az idézet – ahogyan a többi is – az elutasításról és a félelemlről árulkodik, amit a nők nadrágviseletének lehetősége váltott ki.

Összegzés

A 19. század második felében és a 20. század első felében a gazdasági és politikai változások hatást gyakoroltak a társadalmi szerkezetekre is. Ez élesen megmutatkozott a társadalmi normák megkérdőjelezésén, a nők és a férfiak a társadalomban és a családban betöltött szerepén. A nők előtt számos lehetőség nyílt meg; a közéleti részvétel mellett a sportolási és a szórakozási lehetőségeik is bővültek. Mindez együtt járt a ruházat megváltozásával és reformációjával, hiszen megjelent a női nadrágviseelés lehetősége.

A női nadrágviselet heves elutasítást váltott ki a magyar társadalomban, ami jól követhető a korabeli sajtóban. A tiltakozás felveti a morális pánik kérdését. E tanulmányban a hazai sajtóban a női nadrágviselet kapcsán a morális pánik médiakritériumainak cohen-i elemeit vizsgáltam. A vizsgált szövegkorpusz egyaránt eleget tesz a túlzás és torzítás, az előrejelzések és a szimbolizáció kritériumainak, valamint a kiadott közlemények megjelenítik a morális pánik lázgörbéjét. Kutatásom így a nőtörténet és az öltözködéstörténet területére koncentrálni új elemzési lehetőséget vetett fel, a morális pánik elméletét pedig kvantitatív számításokkal igazolta.

Irodalom

Acsády Judit (1999): A magyarországi feminizmus a századelőn. In: Püski Levente, Timár Lajos & Valuch Tibor (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. I. kötet*, 295–311. o. Debrecen: KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék.

Acsády Judit (2017): Ipari munkásnők Magyarországon. Közelítések és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához. *Múltunk*, 17 évf. 2. sz. 25–52 o.

Acsády Judit & Mészáros Zsolt (2016): Feminizmus a fővárosban és vidéken a múlt századelőn. In: Pap József & Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és társadalom Magyarországon*, 486–501. o. Budapest: Hajnal István Kör & Társadalomtörténeti Egyesület.

Andorka Rudolf (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.

Angelusz Róbert (1995): *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Ferenczy Könyvkiadó.

Bard, Christine (2010): *Une Histoire Politique de Pantalon*. Paris: Seuil.

Ben-Yehuda, Nachman (1980): The European Witch Craze of the 14th to 17th Centuries: A Sociologist's Perspective. *American Journal of Sociology*, vol. 86, no. 1, pp. 1–31, <https://doi.org/10.1086/227200>

Broby-Johansen, Rudolf (1969): *Az öltözködés története*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Buzinkay Géza (2008): *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Budapest: Corvina Kiadó.

Buzinkay Géza, Kókay György & Murányi Gábor (1994): *A magyar sajtó története*. Budapest: A Magyar Újságírók Országos Szövetsége.

35 Harc a kétágú szoknya körül. *Pesti Napló*, 1911. II. 18. 12. o.

- Cohen, Albert (1955): *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. New York: Free Press.
- Cohen, Stanley (1972): *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. London: Blackwell.
- Cohen, Stanley (2000): Ifjú szörnnyetegek. A modok és a rockerek megteremtése. *Replika*, 40 évf. 3. sz. 49–65. o.
- Cunnington, Cecil Willet (1976): *A Dictionary of English Costume*. London: Adam & Charles Black.
- Czingel Szilvia (2020): *A női test alakváltozatai*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Czeferner Dóra (2014): „Kávéházakban, klubokban, olvasóköri körökben kérjük A Nő és a Társadalom lapot!” Egy folyóirat a nők egyenjogúságáért. *Médiakutató*, 15. évf. 2. sz. 49–61. o.
- Császi Lajos (2003): *Tévészak és morális pánik*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Dobszay Tamás & Fónagy Zoltán (2015): Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*, 397–459 o. Budapest: Osiris Kiadó.
- Entwistle, Joanne (2000): *The Fashioned Body: Fashion, Dress, and Modern Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Ék Erzsébet (1994): *Magyarországi viseletek: a honfoglalástól napjainkig*. Budapest: Littoria Könyvkiadó.
- F. Dózsa Katalin (1989): *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- F. Dózsa Katalin (2014): „Megbámulni és megbámultatni”. *Viselettörténeti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan.
- Fábri Anna (1999): *A nő és a hivatása. Szöveggyűjtemény a nőkérdés magyarországi irodalmából 1777–1865*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Fábri Anna (2006). *A nő és a hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Goode, Erich & Nachman Ben-Yehuda (1994): *Moral Panics: The Social Control of Deviance*. London: Blackwell.
- Győry Csaba (2016): Címkezéselméletek. In: Borbíró Andrea, Gönczöl Katalin, Kerezi Klára & Lévay Miklós (szerk.): *Kriminológia: bűnözésmagyarazatok*, 175–176 o. Budapest: Wolters Kluwer.
- Hall, Stuart, Charles Critcher, Tony Jefferson, John Clarke & Brian Roberts (1978): *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order*. London: Macmillan, <https://doi.org/10.1007/978-1-349-15881-2>
- Kapitány Ágnes & Kapitány Gábor (2002): Résztvevő megfigyelés a saját társadalomban – Korszakok szimbolikája. In: Kapitány Ágnes & Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk 2.*, 124–156 o. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kapitány Ágnes & Kapitány Gábor (2014): Fejükre estek-e az istenek? Avagy emergenciacsúcs és szimbólum: a tárgy-szimbolika alakulásának néhány törvényszerűsége. In: Kapitány Ágnes & Kapitány Gábor (szerk.): *A mindennapi élet jelrendszereiről: szocio-szemiotikai tanulmányok*, 617–647. o. Budapest: Loisir Kiadó.
- Kaposi Zoltán (2002): *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest & Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Kehl Dániel (2021). *Valószínűségszámítás és statisztika*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.
- Kereszty Orsolya (2011): *A „Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)*. Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Kéri Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs: Pro Pannonia.
- Kiss Tibor (2020): Deviancia. In: Barabás Andrea Tünde (szerk.): *Alkalmazott kriminológia*, 131–151. o. Budapest: Dialóg Campus.
- Kitzinger Dávid (2000): A morális pánik elmélete. *Replika*, 40. sz. 23–48. o.
- Kósa László (2006): *Magyar Művelődéstörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kozák Péter (2004): *Illem, sport, divat. „Amazonok” a századfordulón (19–20. század)*. Budapest: Viktória Kiadó.
- Lauer, Jeanette C. & Robert H. Lauer (1980): The Battle of the Sexes: Fashion in 19th Century America. *The Journal of Popular Culture*, vol. 13, no. 4, pp. 581–589, https://doi.org/10.1111/j.0022-3840.1980.1304_581.x
- Mátay Mónika (2009): Egy nődandy karrierje: képek Batthyány Apraxin Júlia életéből. *Médiakutató*, 10. évf. 4. sz. 81–86. o.
- Mészáros Zsolt (2017): A divattervező látogatása – Paul Poiret Budapesten. *Újkor.hu*, IV. 28., <https://ujkor.hu/content/a-divattervezo-latogatasa-paul-poiret-budapesten-1911>

- Müller Ildikó (2000): Az alap és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában. *Sic Itur ad Astra*, 3. sz. 131–204. o.
- Nagy Mária (2001): A tanítóság a századelőn, a statisztikai adatok tükrében. In: Baska Gabriella, Nagy Mária & Szabolcs Éva (szerk.): *Magyar tanító, 1901*, 11–37. o. Pécs: Iskolakultúra.
- N. Szegvári Katalin (1988): *Numerus clausus intézkedések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Papp Barbara (2022): „Nőkérdés” és női iránymutatás. Pályaválasztási tanácsok lányoknak a Horthy-korszakból. *Aetas*, 37. évf. 1. sz. 93–106. o.
- Papp Barbara & Sipos Balázs (2017): *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Rosta Andrea (2007): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Sárai Szabó Katalin (2020): „Mellékíze van a kenyérünknek.” A női munkavállalásról szóló diskurzus a 19. század második felében és a 20. század elején. In: Zs. Török Zsuzsa (szerk.): *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*, 299–333 o. Budapest: Reciti.
- Simándi Irén (2009): *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848–1938*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Sindall, Rob (1990): *Street Violence in the Nineteenth Century*. Leicester: Leicester UP.
- Szentesi Réka (2016): Egészség, feminizmus, szépségideál: A fűzőviselet körüli vita a dualizmus korában. In: F. Dózsa Katalin, Szatmári Judit Anna & Vér Eszter Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom*, 145–161 o. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Szapor Judit (2007): A magánszférából a politikai közéletbe. A női politizálás története a kezdetektől 1945-ig. In: M. Palásik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*, 129–144 o. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Szécsényi Mihály (2013). Nőkongresszus Budapesten, anno. *Budapest*, 36. évf. 7. sz. 2–5. o.
- Young, Jock (1971): *The Drugtakers: The Social Meaning of Drug Use*. London: MacGibbon and Kee.